

ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE TOKAT'TA İHTİDA HAREKETLERİ (1772-1897)

Ali AÇIKEL*

ÖZET

Bu makalede 1772-1897 yılları arasında Tokat'ta ihtida hareketleri, dönemin şer'îyye sicillerine göre ele alınmıştır. Bu sicillerde tespit edilen toplam 68 adet ihtidâ kaydı, sicillerdeki yer alış şekilleri, yıllara ve aylara göre dağılımları, mühtedilerin milliyetleri ve ikamet yerleri, eski dinlerine göre mühtediler, mühtedilerin aldıkları isimler, ihtida sebepleri ve mühtedilere yapılan yardımlar şeklinde yedi alt başlık altında analitik olarak incelenmiştir. Sicillerde çoğunlukla "ihtida i'lämi" şeklinde yer alan ihtida kayıtlarından ihtidaların daha çok 1798-1847 yılları arasında Rebîülevvel ve Şevval aylarında meydana geldiği görülmüştür. Milliyet bakımından mühtedilerin Ermeni, Rum ve Yahudi kökenli oldukları ve Tokat'ta toplam 24 adet mahallede ikamet ettikleri anlaşılmıştır. Çoğunluğu hıristiyanlıktan ihtida eden mühtedilerin hemen İslâmî isimler aldıkları ve daha çok *Mehmed* ve *Fatıma* isimlerini kullandıkları tespit edilmiştir. Genellikle psikolojik ve sosyo-kültürel faktörler sonucu İslâmî seçen mühtedilere gerek devlet gerekse şahıslar ve vakıflar tarafından çeşitli yardımlar yapılmaktaydı.

GİRİŞ

İhtidâ, Arapça hüdâ (hedy, hidâyet) kökünden türemiş olup sözlük anlamı "gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak" demektir. Terim olarak inançsız iken veya başka bir dine mensupken İslâm dinini kabul etmeyi ifade etmektedir. İnançsızlığı bırakarak veya dinini değiştirip İslâmiyete giren kimseye "mühtedî", müslümanlığı terk edene ise "mürted" denilmektedir¹. Din değiştirme olgusu, din psikolojisi ve din sosyolojisi anabilim dalları ile sosyal tarihin ilgi alanına girmektedir. Diğer taraftan ihtida, İslamlaşmanın önemli bir unsuru olarak görülmektedir.

* Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Elemanı.
E-mail: acikel@gop.edu.tr.

¹ "İhtidâ", "mühtedî" ve "mürted" kelimelerinin anlamları konusunda bkz. Ali Köse, "İhtidâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 21 (İstanbul 2000), s. 554; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, II, s. 607; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s. 159; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersa'adet 1317, s. 232, 1331, 1436.

Türk toplumsal tarihinde ihtida olgusu ve İslamlaşma konusunun önemli bir yeri bulunmaktadır. XI. asrın ikinci yarısından itibaren Türk vatani olmaya başlayan Anadolu'nun İslamlaşma süreci, Selçuklu hakimiyeti ve beylikler döneminde sona ermemiş, Osmanlılar devrinde de devam etmiştir. Bu durum, Anadolu'da İslamlaşma hadisesi ile birlikte ihtida hareketlerinin sürekliliğine işaret etmektedir. Anadolu'nun İslamlaşması süreci ve ihtida meselesi henüz bütün yönleri ile aydınlatılmış değildir. 1990'lı yıllara kadar Anadolu'da dinî hayat üzerine yapılan çalışmalarda² İslamlaşma ve ihtida konuları daha çok genel çerçevede ele alınmış ve sınırlı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Son yıllarda, bilhassa ihtida konusunda bölge merkezli birkaç çalışma yapılmıştır³. Bu çalışmalarda arşiv malzemesi ve şeriyye sicilleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Arşiv malzemesi arasında, daha çok Divân-ı Hümâyûn Ruûs kalemi kayıtları, sınırlı olarak da Mühimme Defterlerinden⁴ istifade edilmiştir. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan fermanlar⁵ ile Osmanlı Arşivi'nde muhtelif fonlarda yer alan Cizye Defterleri⁶ de bu bakımdan yararlı dökümanlardır. Şeriyye sicilleri, bir kazada yaşayan müslim ve gayrimüslim bütün halkın birbirleri ile olan hukukî, ekonomik, ticarî, sosyal ve dinî münasebetlerini en güzel şekilde yansıtan kayıtları ihtiva ettiklerinden bunlar arasında gayrimüslimlerin ihtidası ile ilgili belgelere de rastlanmaktadır. Gerek arşiv malzemesinin devasa hacmi, gerekse şeriyye sicillerinin yirmi bini aşan sayısı araştırmacılar için zor ve uzun bir mesai anlamına geldiğinden konu ile alakalı sözkonusu çalışmalar zaman ve mekan açısından daraltılmıştır.

Sınırlı sayıdaki bu çalışmalarla Anadolu'daki ihtida hareketlerinin gerçek boyutlarını ve sosyal sonuçlarını bütün teferruatı ile ortaya koymak elbetteki

² Bu çalışmalara örnek olması açısından şu birkaç referansa bakılabilir: Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980; Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, İstanbul 1981; Aynı yazar, *Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, İstanbul 1990; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara 1991.

³ Bu çalışmaların referansları şu şekildedir: Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, İstanbul 1997; Aynı yazar, *a.g.m.*, s. 554-558; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994; Kamil Çolak, "İstanbul'da İhtida Hareketleri (XVI. Yüzyıl)", *Osmanlı 4*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 495-505.

⁴ Halbuki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Mühimme defterleri ihtida olaylarının seyirini izlemeye son derecede önemli hükümler içermektedir. Örnek olması açısından şu mühimme hükümlerine bakılabilir: Mühimme Defteri (MD) nr. 3, sayfa no: 487/ hüküm no: 1449, 528/1560; MD nr. 5, 355/937, 378/ 1006, 445/1195; MD nr. 6, 149/320, 609/1345; MD nr. 7, 32-33/98, 129/328, 606/1705, 639/1781; MD nr. 12, 145/323, 154/332, 286/585.

⁵ Bu konuda önemli bir ferman için bkz. Topkapı Sarayı Arşivi (TSM). E. 9342/1.

⁶ Bazı cizye defterlerinin sonunda ihtida eden yani "İslâm ile müşerref olan" kimselerin yekunu bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Kami Kepeci Tasnifi (KK). Cizye Defteri nr. 6491, s. 148.

mümkün değildir. Bunun için Selçuklu ve Osmanlı devirlerinin önemli kültür ve ticaret merkezleri olan Konya, Kayseri, Tokat, Amasya, Erzurum, Kütahya ve Manisa gibi Anadolu şehirlerine ait şer'iyye sicilleri üzerinde kapsamlı çalışmalar yapmak gerekmektedir. Bu da ancak bilgisayar teknolojisi ile desteklenen bir ekip çalışması ile olabilecektir. Böyle bir ekip çalışmasının eksikliğinde bireysel olarak adı geçen şehirlerden herhangi birinin şer'iyye sicillerini tek tek gözden geçirerek ihtidalarla ilgili bilgileri toplamak ve bunları analitik olarak değerlendirmek Anadolu'nun İslamlaşması konusunu daha iyi anlamaya katkı yapacağı muhakkaktır.

Bu düşünceden hareketle 18. ve 19. yüzyıllarda Tokat'ta yaşanan ihtida hareketlerini, bu şehre ait 120 adet şer'iyye sicilini gözden geçirerek ele almayı uygun bulduk. Makalenin amacı, bu konuda yapılan az sayıdaki bilimsel çalışmalara yeni bir halka eklemek ve bu çalışmaların ortaya koyduğu sonuçları güçlendirmektir. Çalışmada sicillerde ihtida kayıtlarının yer alış şekilleri, ihtidaların yıllara ve aylara göre dağılımı, mühtedilerin milliyetleri ve ikamet yerleri, eski dinlerine göre mühtediler, mühtedilerin aldıkları isimler, ihtida sebepleri ve mühtedilere yapılan yardımlar şeklinde alt başlıklar halinde bilgi verilmektedir.

1-Tokat Şer'iyye Sicillerinde İhtida Kayıtlarının Yer Alış Şekilleri

İhtidanın tek şartı, kelime-i şehâdet getirmek yani Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmektir. Bunun herhangi bir törenle veya dinî bir kurumda bir görevlinin huzurunda gerçekleştirilmesi gerekmemeyle birlikte en az iki şahidin yanında şehadet getirmek gelenek olmuştur⁷. Diğer taraftan ihtidaların hakim (kadı) huzurunda mahkemelerde olması ve bunların kayıt altına alınması, mühtedinin gayrimüslim statüsünden çıkarak müslüman statüsüne geçmesine resmî ve hukukî delil teşkil etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin tebaası olan müslümanlarla gayrimüslimler (zimmiler) farklı hukukî statülere sahip oldukları ve farklı yükümlülükleri bulduklarından ihtida ederek müslüman olanların bu statü değişikliklerinin mahkeme siciline yazılması gerekmekteydi⁸.

İhtida kayıtları, şer'iyye sicillerinde çoğunlukla "ihtidâ i'lâmî" şeklinde doğrudan yer alırken bazen de miras, alış-veriş, kefalet, vesayet, azatlık ve salyane tevzii gibi çok değişik konularla ilişkili olarak dolaylı bir şekilde görülmektedir. Bu çalışmamızda tespit ettiğimiz 68 kayıttan sadece birisi dolaylı ihtidaya işaret etmektedir⁹. Diğer kayıtların tamamı, sicillerin ilk ve son sayfalarında "ihtidâ i'lâmî" biçiminde alt alta sıralanarak yazılmıştır¹⁰. Ayrıca sicillerde yer alan masarif ve salyane defterlerinin içinde "şeref-i İslâmla müşerreḫ" olanlara verilen elbise ve

⁷ Köse, a.g.m., s. 555.

⁸ Sicile kaydı yapılan mühtediler, müslüman statüsüne geçerek gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisinden düşmekte, zengin iseler % 2.5 nisbetinde zekat vermekle mükellef olmaktadır.

⁹ Bkz. Tokat Şer'iyye Sicili (TŞS). nr. 89, sayfa nu:117/ sıra nu: 1.

¹⁰ Bu kayıt şekli için bkz. TŞS. nr. 1, s. 1; TŞS. nr. 4, s. 201; TŞS. nr. 5, s. 205.

ikramiye bedellerine ait kayıtlar bulunmaktadır¹¹. Bu kayıtların bir kısmında mühtedinin ismi de belirtilmektedir¹².

İhtida ilamlarında göze çarpan ortak özellikler, mühtedinin baba adı ve ikamet bilgileri ile eski ve yeni adının belirtilmesi, kendi isteği ile eski dinini terk ederek müslüman olduğunun yazılması, kaydın sonuna ihtida tarihinin konulması şeklinde sıralanabilir¹³. Bazı ihtida ilamlarında mühtedinin yaşına¹⁴ ve milliyetine¹⁵ de işaret edilmektedir. Az sayıda ihtida ilamının sonunda ise sayıları 2 ile 4 kişi arasında değişen şahitlere rastlanmaktadır¹⁶. Bu ortak özellikler Tanzimat sonrasına ait sicillerdeki ihtida kayıtlarında da görülmekle birlikte adı geçen dönemde dış baskılar¹⁷ yüzünden ihtida prosedürünün zorlaştırıldığı gözlenmektedir. Osman Çetin tarafından Bursa Şer'iyye Sicilleri'ndeki ihtida ilamlarından tespit edilen bu gözlem, 89 numaralı Tokat Şer'iyye Sicili'nde yer alan 6 Ramazan 1266/16 Temmuz 1850 tarihli bir buyuruldu ile tescil edilmektedir¹⁸.

Osman Çetin'in tespitleri ve Tokat mahkeme sicilindeki buyuruldudaki ifadelerle göre Tanzimat'tan sonra vuku bulan ihtidalarda sırasıyla şu prosedür uygulanmaktaydı: a) ihtida edecek kimselerin isteklerini önce vilayet veya kaza merkezlerindeki "İdare Meclisi"ne bildirmeleri, b) İdare Meclisi'nde mühtedinin genel sorgusunun yapılması, c) Meclis sorgusunun ardından Şer'i mahkemede şahitler huzurunda yeniden sorgulanan mühtedinin kelime-i şahâdet getirmesi ve bu durumun zapta geçirilmesi, d) Mahkeme işlemleri bittikten sonra mühtedinin evrakının sadarete ve nüfus idaresine gönderilerek ihtida hadisesinin nüfus kütüğüne işlenmesi.

¹¹ Bu konuda şu sicillere bakılabilir: TŞS. nr. 22, s. 102; TŞS. nr. 23, s. 71; TŞS. nr. 24, s. 117; TŞS. nr. 29, s. 69; TŞS. nr. 31, s. 23, 26; TŞS. nr. 31, s. 118; TŞS. nr. 34, s. 58; TŞS. nr. 35, s. 54.

¹² TŞS. nr. 34, s. 58; TŞS. nr. 24, s. 117; TŞS. nr. 23, s. 71.

¹³ Bu ortak özelliklere göre düzenlenen genel tablo makalenin sonunda Ek 2'de verilmiştir.

¹⁴ TŞS. nr. 59, s. 322

¹⁵ TŞS. nr. 7, s. 1; TŞS. nr. 23, s. 1; TŞS. nr. 59, s. 323.

¹⁶ TŞS. nr. 6, 1/2, 1/3, 1/4.

¹⁷ İslam hukukunda din değiştirme hürriyetinin olmaması ve dinini değiştirerek mürted olanlara ölüm cezası verilmesi, müslümanlığı kabul eden gayrimüslimlerden irtidat edenler için de geçerli olmuştur. Osmanlı ülkesi genelinde gayrimüslim mürtedlerin idamları, Tanzimat sonrası dönemde batılı devletlerin şiddetli tepkilerine ve baskılarına neden olmuştur. Bu baskılar karşısında Osmanlı Devleti mürtedlere uygulanan ölüm cezasını kaldırmamakla birlikte, gayrimüslimlerin ihtidalarını zorlaştıran düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Konu ile ilgili gelişmeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 130-139.

¹⁸ Çetin, a.g.e., 1994, s. 4-6. TŞS nr. 61, s. 13-14/2. Tokat sicilinde yer alan bu buyurulduyun transkripsiyonu makalenin sonunda Ek 1'de verilmiştir.

Hiç şüphesiz bu uzun ve karmaşık işlemler ihtida edecekleri caydırmayı ve eski dinlerinde kalmalarını sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca Şer'i mahkemede şahitler arasında gayrimüslim tebaa ya da yabancı devlet temsilcilerinin hazır bulunması Osmanlı adalet sistemine dış müdahalelerin boyutunu göstermektedir.

2- İhtidaların Yıllara ve Aylara Göre Dağılımı

Tokat Şer'iyye Sicilleri'nden tespit ettiğimiz 68 ihtida kaydının en eskisi 5 Cemaziyelahir 1186/3 Eylül 1772, en yenisi ise 11 Zilkade 1314/13 Nisan 1897 tarihini taşımaktadır. Bütün ihtida kayıtlarının aşağıda Tablo 1'de cinsiyet ve yirmi beşer yıllık zaman aralıklarına göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 1. İhtidaların Zaman Aralıklarına Göre Dağılımı

Yıllar (zaman aralıkları)*	Hicrî	Miladî	Erkek	Kadın	Toplam	%
	1186-1211 / 1772-1797			5	3	8
1212-1237 / 1798-1822			24	15	39	57.35
1238-1263 / 1823-1847			7	8	15	22.05
1264-1288 / 1848-1871			1	3	4	5.88
1289-1314 / 1872-1897			1	1	2	2.94
Toplam			38	30	68	100
%			55.88	44.12	100	

* 25'şer yıllık zaman aralıkları esas alınmıştır.

Tablo 1'deki rakamlardan ve yüzdelerden göze çarpan ilk husus, mühtedilerin ekserisinin (toplam 68 kişiden 38'i veya % 55.88'i) erkeklerden oluşmasıdır. Cinsiyet açısından ihtida kayıtlarına detaylı baktığımızda, toplam 38 erkek mühtediden 4'ü ve toplam 30 kadın mühtediden 2'sinin 15-20 yaş grubu içinde yer aldıkları anlaşılmaktadır¹⁹.

İkinci husus, 1798-1822 ve 1823-1847 yılları arasında ihtidaların gösterdiği yoğunluktur. Bu durum ihtida oranlarına da yansımaktadır: 1798-1822 zaman aralığında % 57.35 (toplam 39 ihtida); 1823-1847 zaman aralığında % 22.05 (toplam 15 ihtida). Bu iki zaman aralığındaki gerçekleşen ihtidalar birlikte değerlendirildiğinde, 125 yıllık bir süreçte vukubulan toplam 68 ihtidadan 54'ü (ya da % 79.41'i) 50 yıl içersinde meydana geldiği görülmektedir. Kalan 14 ihtida kaydı ise 75 seneye dağılmaktadır. Bunun genel toplam içindeki oranı da % 20.59 civarındadır.

İhtida kayıtlarının geneline bakarak 1798-1847 yılları arasında yoğun görülen ihtida hareketlerinin gerçekte normal bir seyir takip ettiği söylenebilir. 1772-1797 yılları arasında sadece 8 adet ihtida kaydına rastlanması, bu döneme ait sicil

¹⁹ 4 erkek mühtediden birisinin 15, bir diğerinin 18 yaşında olduğu belirtilmekte, diğer ikisi ise "sagır" ve "oğlan" şeklinde nitelenmektedir. 2 kadın mühtediden "sagire" ve "kız" olarak bahsedilmektedir (bkz. makalenin sonunda Ek 2).

defterlerinin önemli bir kısmının eksik olmasından kaynaklanmaktadır²⁰. 1848-1897 yılları arasında ihtida kayıtlarının kademeli olarak azalması ise Tanzimat sonrası dönemde ihtida prosedürünün zorlaştırılmasına ve Osmanlı toplumunun içine düştüğü sosyal ve ekonomik buhranlara bağlanabilir.

İhtidaların aylara göre dağılımına gelince, bu konuda belli ayların veya günlerin etkili olup olmadığı merak konusu olmaktadır. Bilindiği gibi hemen her dinde bazı gün ve gecelere veya aylara özel anlamlar yüklenmiş, kutsal sayılmıştır. İşte İslâm'ın kutsal saydığı ve müslümanlar arasında manevî hislerin artış gösterdiği aylarda (Receb, Şaban ve Ramazan) Tokat bölgesinde ihtida hareketlerinde nisbî bir yükselme olmuş mudur? Bu soruya cevap bulmak için aylara göre ihtida kayıtları aşağıda tablo halinde çıkarılmıştır (bkz. Tablo 2).

Tablo 2. İhtidaların Hicrî Aylara Göre Dağılımı

Hicri Aylar	Erkek	Kadın	Toplam	%
Muharrem	3	3	6	8.82
Safer	2	3	5	7.35
Rebiülevvel	5	4	9	13.23
Rebiülahir	4	4	8	11.76
Cemaziyülevvel	2	3	5	7.35
Cemaziyülahir	0	1	1	1.47
Receb	4	2	6	8.82
Şaban	3	5	8	11.76
Ramazan	0	2	2	2.94
Şevval	8	1	9	13.23
Zilkade	3	1	4	5.88
Zilhicce	3	0	3	4.41
Belli olmayan	1	1	2	2.94
Toplam	38	30	68	100
%	55.88	44.12	100	

Tablo 2'de verilen rakamlar ve yüzdelerden bazı sonuçlar çıkarmak mümkün görünmektedir. İlk olarak, hicrî aylar arasında en çok ihtidalar sırasıyla Rebiülevvel, Şevval, Rebiülahir, Şaban, Muharrem ve Receb aylarında yaşanmıştır. Bu ayların ve bu aylar içinde bazı gün ve gecelerin İslam dininde kutsiyeti bulunmakla birlikte en kutsal ay olan Ramazan ayında ihtida olaylarının oldukça düşük olduğunu anlaşılmaktadır. Ramazan ayını takip eden Şevval'de en çok ihtidaların olması, Ramazan boyunca müslümanlar arasında manevî atmosferin yoğunluğunun etkisi düşünülebilir²¹. Rebiülevvel ayındaki ihtida yoğunluğunu ise

²⁰ Birinci zaman aralığında 1190-1209 / 1777-1794 yılları dönemine ait Tokat Şer'iyye Sicilleri mevcut değildir.

²¹ Osman Çetin'in Bursa Şer'iyye Sicilleri'ne dayalı olarak yaptığı araştırmaya göre de en çok ihtida olayları Şevval ayında görülmüştür (bkz. Çetin, a.g.e., 1994, s. 42).

bu ay içinde Hz. Muhammed (SAV)'in doğum gününün bulunmasına bağlamak mümkündür.

İkinci ve son olarak, araştırmamızın esas aldığı dönemin 125 yıllık kısa bir süreci kapsamı ve ihtida kayıtlarının azlığı nedenlerinden dolayı ihtidalarda kesin olarak hicri ayların çok etkili olduğunu söyleyemiyoruz²². Bununla birlikte, Tablo 2'den çıkan sonuçlara baktığımızda İslâm dini için önemli olan ayların az da olsa bu bakımdan etkili olduğu görülmektedir.

3- Milliyetlerine ve İkâmet Yerlerine Göre Mühtediler

İhtida kayıtlarının ekserisinde mühtedilerin milliyetleri belirtilmediği için bu konuda tam ve kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak az sayıdaki ihtida kaydında yer alan milliyet bilgileri ile mühtedilerin eski isimlerine bakarak onların milliyetleri hakkında bazı değerlendirmeler yapılabilir. Milliyetin açıkça belirtildiği ihtida kayıtlarına göre düzenlenen tablo aşağıdadır (bkz. Tablo 3).

Tablo 3. Milliyetlerine Göre Mühtedilerin Dağılımı

Mühtedilerin milliyeti	Erkek	Kadın	Toplam	%
Ermeni	2	3	5	71.42
Rum	1	0	1	14.28
Yahudi	0	1	1	14.28
Toplam	3	4	7	100
%	42.85	57.15	100	

Yukarıdaki tablodan görüleceği gibi, sicillerde milliyetleri açıkça ifade edilen mühtedilerin toplam adedi sadece 7'dir. Bunların büyük çoğunluğu Ermeni milletine mensuptur. Toplam 5 mühtedi Ermeni'den 3'ü Tokat dışından (Bozok, Arapkir ve Trabzon) gelip bu şehirde yerleşmişlerdir.

Diğer taraftan mühtedilerin eski isimlerine baktığımızda, büyük çoğunluğunun Ermeni, bir kısmının Rum, kalanının da Yahudi ismi taşıdığı görülmektedir. Bu devre ait Cizye ve Temettüat defterlerine göre de nüfus bakımından gayrimüslimler içinde Ermeniler birinci, Rumlar ikinci Yahudiler ise son sırada yer almaktadır²³. Bu bilgiler bize mühtedilerin milliyeti açısından Ermeni

²² Daha uzun bir döneme ait ihtida kayıtlarını değerlendiren Osman Çetin de ihtidalarda ayların fazla etkili olmadığı kanaatini taşımaktadır (bkz. Çetin, *a.g.e.*, 1994, s. 42).

²³ 1102/1690 yılı Tokat cizye defterine göre, Tokat merkezinde 2363 Ermeni, 108 Rum, 84 Yahudi olmak üzere toplam 2555 cizye mükellefi bulunmaktadır (bkz. KK. Cizye Defteri nr. 3810, s. 113-217). Bu toplamlardan Ermeniler'in gayrimüslim cizyedarların % 92.5'ini oluşturdukları anlaşılmaktadır. % 4.22'lik oranla Rumlar ikinci, % 3.28'lik oranla Yahudiler sonuncu sırada yer almaktadır. Galip Eken'in 1844 yılı Temettüat defterlerinden derlediği bilgilere göre ise Tokat'ın toplam tahmini nüfusunun %54.4'ü Müslüman, % 34'ü Ermeni, % 5.7'si Rum, % 4.5'i Katolik, % 0.6'sı Kipti, %1'i ise Yahudiler'den oluşmaktadır. Burada Katolik olanların ekseriyetle Ermeni asıllı olduğu düşünüldüğünde, Ermeniler'in toplam nüfus içindeki oranı % 39.5'e ulaşmaktadır (bkz.

asılıların ilk sırada ve en kalabalık grubu oluşturduklarını göstermektedir. Ermenilerin ardından Rum ve Yahudi kökenli mühtediler gelmektedir.

Mühtedilerin ikamet yerlerine gelince, ekserisinin Tokat merkezde birkaçının ise kazaya bağlı köylerde oturdukları görülmektedir. Toplam 68 mühtediden 3'ü Tokat kazasına tâbi Kazabad nahiyesinin Endiz, Gürcü ve Biskincik köylerinde, 1'i ise Komanat nahiyesinin Bizeri köyünde ikamet etmektedir. Geriye kalan mühtedilerden 1'i Arapkir, 1'i Bozok, 7'si Erzurum, 2'si Karahisar, 1'i Ayıntab, 1'i Diyarbakır, 1'i Gütrün, 1'i İzmir, 1'i Kars, 1'i Kayseri, 1'i Trabzon ve diğer 1 kişi Van'dan olmak üzere toplam 19 mühtedi adı geçen vilayetlerden Tokat'a misafireten veya ikamet için gelmişler ve burada ihtida etmişlerdir.

Köylerde oturan mühtedilerin dışında kalan bütün mühtediler, Tokat'ın muhtelif mahallelerinde ikamet etmekteydiler. Ancak dış vilayetlerden gelen ve Tokat'ta ihtida eden bazı gayrimüslimlerin ikamet mahalleleri belirtilmemiştir. İkamet bilgileri açıkça ifade edilen mühtediler ve bunların oturdukları mahallelerin dökümü aşağıda Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Mühtedilerin Tokat Mahallerine Göre Dağılımı*

Mahalle Adı	Erkek	Kadın	Toplam	%
1. Akdeğirmen-i Müslim	0	1	1	2.04
2. Ankara	0	1	1	2.04
3. Cami-i kebir	0	2	2	4.08
4. Cedid	0	2	2	4.08
5. Çilehane	1	0	1	2.04
6. Debbaghane	1	0	1	2.04
7. Dere	4	2	6	12.24
8. Hoca Ahmed	2	4	6	12.24
9. Horuş	1	0	1	2.04
10. İçmesu	2	2	4	4.08
11. Kabemescidi	1	2	3	6.12
12. Kaya	1	2	3	6.12
13. Keçeciler	1	1	2	4.08
14. Mehmed Paşa	1	0	1	2.04
15. Melik Danişmend	1	1	2	4.08
16. Meydan-ı Müslim	0	1	1	2.04
17. Mihmadhacib	0	1	1	2.04
18. Rüstem Çelebi	1	0	1	2.04
19. Sarıgüllük	1	1	2	4.08

Eken, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Toplumunda Nüfusun Meslekî Yapılanması: Tokat Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV (İzmir 2000), s. 157).

20.	Soğukpınar	0	1	1	2.04
21.	Şücaeddin	0	2	2	4.08
22.	Veled Gaybi	0	1	1	2.04
23.	Yahudiyân	0	1	1	2.04
24.	Yazıcık	0	2	2	4.08
	Okunamayan	1	0	1	2.04
	Toplam	19	30	49	100
	%	38.77	61.22	100	

* Tabloda sadece ikamet mahallesi bilinenler dikkate alınmıştır.

Tablo 4'den açıkça görüleceği üzere, mühtedilerin ikamet ettikleri mahalleler arasında, en çok mühtedi barındıran Dere, Hoca Ahmed ve İçmesu mahalleleridir. Bunlardan İçmesu, XV-XVII. yüzyıllarda gayrimüslim mahallesi iken Hoca Ahmed ise çoğunluğu müslümanların oturduğu bir mahalle konumunda bulunuyordu²⁴. Mühtedi barındıran diğer mahallelerin büyük bir çoğunluğunun ise müslim ve gayrimüslimlerin ortak yaşadıkları mahalleler oldukları görülmektedir.

4- Eski Dinlerine Göre Mühtediler

İhtida kayıtlarında, mühtedilerin milliyeti konusundaki bilgi eksikliği, benzer şekilde onların eski dinleri ile ilgili olarak da bulunmaktadır. Bu durum, Tokat bölgesindeki mühtedilerin eski dinlerini tam olarak tespit etmeyi engellemektedir. Ancak genelde Osmanlı toplumunda özelde Tokat'ta bulunan zimmelerin din bakımından iki ana gruba ayrıldığı bilindiğinden, mühtedilerin ya hıristiyanlığı veya museviliği terkederek İslam'a girdiğini kabul etmemiz gerekir. Bazı ihtida kayıtlarında geçen "edyân-ı bâtiladan teberrî ve din-i İslâm'ı kabul" klişesindeki "edyân-ı bâtila" (batıl dinler) ifadesi de yine hıristiyanlık ve musevilik için kullanılmıştır. Tokat Şerhiye Sicilleri'nde yer alan mühtedilerin eski dinlerini belirten sınırlı sayıdaki kayıtlar da bu iki dinden ihtidaların yaşandığını göstermektedir.

Aşağıdaki Tablo 5, kayıtlarda eski dinleri belirtilen ve belirtilmeyen mühtedilere ait istatistikî bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden, az sayıda mühtedinin eski dininin açıkça kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni, Osmanlı döneminde Tokat'ta hıristiyanlık ve musevilik dinlerine mensup gayrimüslimlerin yaşamış olmasının herkesçe biliniyor olmasıdır. Dolayısıyla bilinen hususlar kayıtlarda tekrarlanmaktan kaçınılmış olmalıdır.

²⁴ Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 48-74; Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of The District (Kazâ) of Tokat (1574-1643)*, Basılmamış doktora tezi, University of Manchester, UK., Manchester 1999, s. 276-282.

Tablo 5. Eski Dinlerine Göre Mühtedilerin Dağılımı

Mühtedilerin Eski Dini	Erkek	Kadın	Toplam	%
Hıristiyanlık [Ortodoks ve Gregoryan]	4	7	11	16.17
Hıristiyanlık (Katolik)	0	1	1	1.47
Musevilik	0	1	1	1.47
Dini belirtilmeyen	34	21	55	80.88
Toplam	38	30	68	100
%	55.88	44.12	100	

Diğer taraftan mühtedilerin eski dinlerini belirten kayıtlarda hıristiyanlığın mezheplerine dair bilgiler yer almaktadır. Bu bakımdan Tokat sicillerinde sade bir ihtida kaydında mühtedinin "katolik" olduğu ifade edilmektedir²⁵. Yahudi mezhepleri ile ilgili Tokat mahkeme sicillerinde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

5- Mühtedilerin Aldıkları İsimler

İhtida kayıtlarından, mühtedilerin dinlerini değiştirdikten hemen sonra İslamî isimler aldıkları görülmektedir. Bilindiği üzere, İslam inancında "İslamî bir isim alma", müslümanlar için önemli vazifelerden sayılmaktadır. Bu husus, Hz. Peygamberimiz (SAV)'in "Siz kıyamet gününde kendi isimleriniz ve babalarınızın isimleriyle çağrılacaksınız. Onun için isimlerinizi güzel isimlerden koyunuz" ve "Peygamberlerin isimleriyle isim koyunuz" gibi hadis-i şeriflerinde açıkça ifade edilmiştir²⁶. Bu nedenle bu dinî vazife, mühtediler tarafından da yerine getirilmiş olmaktadır.

İhtida i'lamlarında mühtedilerin yeni İslamî isim almalarına dair, "...şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Mehmed olduğu..."²⁷, "...şeref-i İslâm ile müşerrefe olup ismi Fatıma vaz' olunduğu..."²⁸, "...şeref-i İslâm ile müşerrefe olup Âişe tesmiye olunduğu..."²⁹ ve benzeri şekillerde klişe ifadelere rastlanmaktadır. Bu resmî ve hukukî tescille mühtedi, Osman Çetin'in ifadesi ile, "eski kişiliğini hatırlatacak temel öğelerden biri olan adını, dini ile beraber değiştirmekte, eski ile yeni hayatı arasındaki son köprüyü de atmaktadır"³⁰.

²⁵ TŞS nr. 59, 323/3.

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, s. 345; V, s. 194.

²⁷ TŞS nr. 1, 1/5.

²⁸ TŞS nr. 4, 201/5.

²⁹ TŞS nr. 14, 2/1.

³⁰ Çetin, *a.g.e.*, 1994, s. 56.

Tablo 6. Mühtedilerin En Çok Kullandığı İsimler

İsimler	Toplam	%
1. Mehmed	19	27.94
2. Fatıma	11	16.17
3. Aişe	4	5.88
4. Hatice	3	4.41
5. Mustafa	3	4.41
6. Şerife	3	4.41
7. Abdullah	2	2.94
8. Ali	2	2.94
9. Hüseyin	2	2.94
10. Salih	2	2.94
Diğer isimler	13	19.11
İsmi belirtilmeyenler	4	5.88
Toplam	68	100

Bu araştırma için tespit ettiğimiz toplam 68 mühtediden 4'ünün aldıkları isimler kayıtlarda yer almamıştır. Geriye kalan 64 mühtedinin kabul ettikleri İslamî isimleri incelediğimizde bazı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, en çok tercih edilen isimler bakımından erkek mühtedilerin 19 adet ve % 27.94'lik oranla Mehmed'i, kadın mühtedilerin ise 11 adet ve % 16.17'lik oranla Fatıma adını öne çıkardıkları görülmektedir (bkz. Tablo 6)³¹. Erkeklerin Mehmed isminden sonra sırasıyla en çok Mustafa, Abdullah, Ali, Hüseyin ve Salih; kadınların ise Fatıma adından sonra sırasıyla en fazla Aişe, Hatice ve Şerife isimlerine rağbet gösterdikleri anlaşılmaktadır.

İkinci olarak, en çok tercih edilen isimlerin menşeleri bakımından bu isimlerin tamamının Arapça kökenli İslamî adlar oldukları görülmektedir. Tablo 6'da diğer isimler olarak sınıflanan toplam 13 adet mühtedi adının tamamına yakını da Arapça kökenlidir. Alfabetik sırasıyla bu adlar şunlardır: Ahmed, Atika Hatun, Hamide, Hasan, İbrahim, Mehmed Naci, Mihri, Osman, Raziye, Rukiyye, Süleyman, Şakire ve Şerife Dudu. Bu adların her biri birer mühtedi tarafından İslamî ad olarak kabul edilmiştir.

Üçüncü olarak, incelenen dönemde Tokat bölgesindeki mühtedilerin aldıkları İslamî isimlerin kelime yapıları dikkate alındığında, ekserisinin tek kelimelik isimlerden meydana gelirken, sadece üç ismin (Atika Hatun, Mehmed Naci ve Şerife Dudu) iki kelimelik birleşik adlardan oluştuğu görülmektedir.

³¹ Bu iki isim (Mehmed ve Fatıma) Bursa ve İstanbul şehirlerindeki ihtida hareketleri üzerine yapılmış çalışmalarda da en çok isimler arasında ilk sırada gelmektedir (bkz. Çetin, a.g.e., 1994, s. 57; Çolak, a.g.m., s. 501).

Son olarak, bu mühtedi adlarının Hz. Muhammed (SAV), O'nun eşleri, kızları ve ashabının isimleri ile diğer peygamber isimlerinden ilham alınarak alındığı ileri sürülebilir. Bu iddiayı örnekleme yöntemi ile alınan isimlere bakarak ispat etmek gerekirse, Mehmed adı Hz. Muhammed (SAV)'in hafifletilmiş şekli, Ahmed ve Mustafa O'nun diğer adları, Abdullah ise babasının adıdır. Aişe ve Hatice Hz. Muhammed (SAV)'in eşlerinin; Fatıma ve Rukiyye O'nun kızlarının, Hasan ve Hüseyin ise torunlarının isimleridir. Ali ve Osman halife ve ashab adları; Salih, İbrahim ve Süleyman ise diğer peygamber adlarıdır.

6- İhtida Sebepleri

Tokat Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan ihtida kayıtlarına bakarak ihtidaların gerisinde yatan temel motivasyonları tespit etmek oldukça zordur. Çünkü hemen hiçbir ihtida kaydında, mühtedinin hangi sebep veya sebeplerle din değiştirdiği açıkça ifade edilmemiştir. Bununla birlikte modern din psikolojisi ve din sosyolojisi uzmanlarının ortaya koyduğu çalışmalar ve diğer incelemeler yardımı ile ihtida sebepleri hakkında bir şeyler söylemek mümkündür.

Din değiştirme hadisesini ilgi alanının bir bölümü olarak kabul eden din psikolojisi ve din sosyolojisi, bir dinden diğerine geçişin belli sebepleri olduğunu savunmakta ve bu sebepleri terkedilen din veya tercih edilen din açısından değil insanın ferdi ve toplumsal ihtiyaçları çerçevesinde incelemektedir³².

Din psikolojisi uzmanlarına göre, bir ihtida olayının oluşumunda bir veya birden fazla faktör etkili olabilmektedir. Bu faktörler, temelde iki ana başlık altında toplanmaktadır: psikolojik faktörler ve sosyo-kültürel faktörler. Günahkarlık duygusu, dramatik tecrübeler, iç çatışmaları ve manevî aydınlanma psikolojik; dinî telkin ve irşatlar ile başka bir dinle temas ise sosyo-kültürel faktörleri meydana getirmektedir³³.

J. Lozand ve N. Sokonovd ihtida motiflerini zihni (intellectual), tassavvufi (mystical), tecrübî (experimental), teessürî (affectional), ihya (revivalist) ve mecburî (coercive) faktörler olmak üzere altı ana başlık altında toplamışlardır. Bu faktör gruplamasına benzer bir çalışma, Lisber Rocher tarafından kaleme alınmıştır. Buna göre, ahlakî, dinî, manevî, kültürel, entellektüel veya felsefi, teessürî, duygusal, estetik veya siyasî faktörler farklılıklar göstererek kişilerin ihtidasına sebep olmaktadır³⁴.

Bursa'da ihtida hareketleri ve sosyal sonuçları üzerine kapsamlı bir çalışma yapan Osman Çetin ihtida sebeplerini kültürel etkileşim, iktisadî, psikolojik ve diğer sebepler olmak üzere dört ana başlık altında toplamış ve bunları sicillerden derlediği örneklerle açıklamaya çalışmıştır³⁵.

³² Köse, *a.g.m.*, s. 554.

³³ Çetin, *a.g.e.*, 1994, s. 59.

³⁴ Çetin, *a.g.e.*, 1994, s. 59.

³⁵ Çetin, *a.g.e.*, 1994, s. 60-72.

Ali Köse ise Hüseyin Peker'den özetle din değiştirme için şu sebepleri sıralamaktadır: "İnanılan dinin tatmin edici görülmeysi, bu dini benimseyenlerin ve din adamlarının olumsuz tutumları, bilgi ve hayat tecrübesinin ilerlemesi, başka dine bağlı kimselerin olumlu davranışları ve hayatını böyle bir toplum veya çevrede sürdürme isteği, başka bir dine bağlı birisi ile evlenme, maddî çıkar sağlama, dinî telkinlerden etkilenme, şok bir etkiye maruz kalma vb."³⁶

İhtida sebepleri hakkındaki bütün bu değerlendirmeler bize din değiştirmede pek çok faktörün rol oynadığını ve bunların devirlere, şartlara ve fertlerin ruh hallerine göre değişmekte olduğunu göstermektedir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin ilk devirleri ile devletin zirvede olduğu XVI. ve XVII. yüzyıllarda ve daha sonra meydana gelen ihtida hareketlerinin sebepleri, oluş süreçleri ve sosyal sonuçlarındaki farklılıklarda açıkça görülmektedir. Melela, XIV.ve XV. asırlarda heterodoks şeyh ve dervişler kırsal bölgelerde zaviyeler kurmuşlar ve buralarda İslâm dininin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır³⁷. Daha sonraki devirlerde ise sosyo-kültürel etkileşime dayalı faktörler öne çıkmaktadır.

7- Mühtedilere Yapılan Yardımlar

İhtida ile kişilik değişmesi ve yeni bir ruhî hayata geçişi yaşayan mühtedi, bir ölçüde eski kültür mirasını reddetmek durumundadır. Eski inançları ve buna bağlı olarak geliştirmiş olduğu kültürünü ve kültür çevresini de değiştirir. Böylece yıllardır içinde yaşayıp büyüdüğü topluma ve bu toplumun değerlerine yabancılaşır, hatta bu ret olayı karşılıklı yaşanır. Hemen her mühtediye ailesi ve yakın akrabaları yüz çevirirler³⁸.

Böyle bir durumda mühtedinin maddî ve manevî pek çok sıkıntıya düşme ihtimali oldukça yüksektir. Muhtaçlara yardım etmeyi hem dinî hem de insanî bir görev olarak kabul eden müslümanlar, mühtedileri yalnız bırakmamışlar, onlara her türlü yardımı sağlamışlardır. Gerek arşivlerde bulunan belgeler gerekse şeriyye sicillerindeki kayıtlar hem fertlerin hem de devletin mühtedilere maddî destek sağladıklarını göstermektedir.

Tokat'taki mühtedilere verilen maddî destekle ilgili bilgiler, daha önce belirtildiği üzere, Tokat Şeriyye Sicilleri'nde bulunan masraf ve salyane kayıtları içinde görülmektedir. Bu kayıtlardaki bilgilerden genel olarak mühtedilere elbise ve ikramiye yardımı yapıldığı anlaşılmaktadır. Konuyu örneklemek gerekirse, Gurre-i Cemaziyelahir 1233 tarihli masarifat defteri dökümünde "şeref-i İslâmla müşerref olanlara libas, kıymeti: 234 guruş"³⁹, 25 Şevval 1233 tarihli diğer masarifat defteri

³⁶ Köse, *a.g.m.*, s. 554.

³⁷ Heterodoks şeyh ve dervişlerin ihtida hareketlerine katkıları hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Bazı Menakıbnâmelere Göre XIII-XIV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, II (İstanbul), s. 31-42.

³⁸ Çetin, *a.g.e.*, 1994, s. 87.

³⁹ TŞS nr. 22, s. 102.

listesinde "İslâm ile müşerref Molla İbrahim'e libâs, kıymeti: 70 guruş"⁴⁰, 7 Cemaziyelahir 1242 tarihli salyane defterindeki harcamalar içinde "İslâm ile müşerref olanlara hil'ât bahası ve ikrâmiye" olarak toplam 74 guruş⁴¹ ödendiği kaydedilmektedir. Bu örneklere benzer şekilde elimizdeki sicillerde başka kayıtlar da bulunmaktadır⁴².

Osmanlı Arşivi'nin muhtelif fonlarında bulunan belge ve defterlerde de mühtedilere hazineden kıyafet ve nakit para yardımı yapıldığına dair çok sayıda kayıt mevcuttur⁴³. Böylece verilen elbise parası ile mühtedi, müslümanlar gibi giyinebilecek; ikramiye ile de ailesi ve yakın akrabalarının koyduğu maddi ambargodan etkilenmeyecektir.

Bursa Şeriyye Sicilleri'nde mühtedilere yapılan yardımlar konusundaki kayıtların çok daha kapsamlı oldukları görülmektedir. Bu çerçevede küçük yaştaki kimsesiz mühtedi çocukların müslüman ailelere evlatlığa (tebennî) ve terbiyeye verilmesi, çalışabilecek durumda olanlarının işe yerleştirilmesi, babası ihtida eden fakat annesi mühtedi olmayan küçük çocukların belli yaşa kadar annelerinde bırakılması, büyük çocukların mühtedi babalarına verilmesi, mühtedi çocukların zimmî anne ve babalarından ayrılması, mühtedi kadınların gayrimüslim kocalarından ayrılması, müslüman cariyelerin gayrimüslimlere satılmasının yasaklanması, zimmîlerin elinde ihtida eden cariye ve esirlerin bedelle müslümanlara sattırılması gibi hususlarda şer'î hukuk gereğince devlet tarafından alınan hukukî ve idarî tedbirleri uygulamaya yönelik pek çok kayıt bulunmaktadır⁴⁴. Bu uygulamalar, devletin mahkemeleri ve örfî görevlileri vasıtasıyla mühtedileri madden ve manen himayesi altına almaya çalıştığını göstermektedir.

Yine Bursa Şeriyye Sicilleri'nde mühtediler için yardım kampanyası açıldığı ve bazı vakıflar vasıtasıyla düzenli maddî katkılar sağlandığına dair pek çok belge bulunmaktadır. Buradaki vakıflara, Vezir Hacı İvaz Paşa vakfı örnek olarak gösterilebilir⁴⁵. Bu bakımdan diğer bir örnek vakıf, Selçuklu emiri Şemseddin Altun-aba'ya aittir. Altun-aba, vakfiyesine koyduğu bir hükümlerle hıristiyan, yahudi ve mecusilerden yerli ve yabancı her kim bâtıl olan dinini terk ederek müslüman olursa, Konya'nın dışında Meydanî mahallesinde Yeni Bağçe'de bulunan 18 odalı hanın gelirinin beşte birini bu mühtedilerin yemek, elbise ve ayakkabı bedelleri, sünnet

⁴⁰ TŞS nr. 23, s. 71.

⁴¹ TŞS nr. 31 s. 23, 26.

⁴² Diğer örneklerin referansları için bkz. TŞS. nr. 24, s. 117; TŞS. nr. 29, s. 69; TŞS. nr. 31, s. 118; TŞS. nr. 34, s. 58; TŞS. nr. 35, s. 54.

⁴³ Kamil Çolak, XVI. yüzyılda İstanbul'da ihtida hareketleri ilgili çalışmasında mühtedilere yapılan yardımlar konusunda Osmanlı Arşiv kayıtlarının ne denli fazla olduğunu verdiği örneklerle ortaya koymuştur (bkz. Çolak, *a.g.m.*, s. 501-502).

⁴⁴ Bursa Şeriyye Sicilleri'nde bulunan bu kayıtların detaylı analizi için bkz. Çetin, *a.g.e.*, 1994, s. 87-96.

⁴⁵ Bursa'da mühtediler için açılan yardım kampanyası ve Hacı İvaz Paşa vakfının fakir mühtedilere yaptığı katkılar hakkında bkz. Çetin, *a.g.e.*, 1994, s. 97-107.

masrafları ve Kur'ân öğrenme ücretleri için şart koşmuştur⁴⁶. Bu yardım faaliyetlerini sivil kişi ve kurumların katkıları olarak değerlendirmek mümkündür.

SONUÇ

1772-1897 yılları arasında Tokat'ta vuku bulan ihtida hareketleri, dönemin şer'iyeye sicillerde tespit edilen ihtida kayıtları sicillerdeki yer alış şekilleri, yıllara ve aylara göre dağılımları, mühtedilerin milliyetleri, ikamet yerleri, eski dinleri ve aldıkları isimler, ihtida sebepleri ve mühtedilere yapılan yardımlar alt başlıkları çerçevesinde analitik olarak incelenmiş ve bazı kayda değer sonuçlara ulaşılmıştır. İlk olarak, sicillerde çoğunlukla "ihtida i'lâmı" şeklinde yer alan ihtida kayıtlarından ihtidaların 1798-1847 yılları arasındaki dönemde yoğunluk kazandığı görülmüştür. Hicri aylar bakımından ise Rebiülevvel ve Şevval aylarında daha çok ihtida olduğu tespit edilmiştir. Bu iki ayın İslam dini açısından kutsiyetinin olmasının mühtedileri etkilediği düşünülebilir.

İkinci olarak, milliyet bakımından mühtedilerin Ermeni, Rum ve Yahudi kökenli oldukları ve bunlar arasında Ermeni asıllıların en kalabalık grubu teşkil ettikleri anlaşılmıştır. İkamet yerleri açısından ise toplam 68 mühtediden 3'nün Tokat kazasına bağlı köylerde oturdukları, kalan 65 mühtediden 19'unun ise hariç vilayetlerden gelerek Tokat'ta yerleştikleri görülmektedir. Tokat'ta ikamet eden mühtedilerin değişik oranlarda toplam 24 adet mahallede ikamet ettikleri anlaşılmaktadır.

Üçüncü olarak, çoğunluğu hıristiyanlıktan ihtida eden mühtedilerin hemen İslâmî isimler aldıkları ve daha çok *Mehmed* ve *Fatıma* isimlerini kullandıkları tespit edilmiştir. Son olarak, genellikle psikolojik ve sosyo-kültürel faktörler sonucu İslamı seçerek eski dinlerini ve kültür çevrelerini bırakmak zorunda kalan mühtedilere gerek devlet gerekse sivil kişiler ve vakıflar tarafından çeşitli yardımlar yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁴⁶ Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Bellekten*, XI/42 (1947), s. 211-212.

KAYNAKLAR

1-Tokat Şer'iyye Sicilleri

Toplam 120 adet sicil taranmış olup içinde ihtida kaydı bulunan siciller şunlardır: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 38, 59, 70, 79, 89.

2-Arşiv Malzemesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri (MD) nr. 3, sayfa no: 487/ hüküm no: 1449, 528/1560; MD nr. 5, 355/937, 378/ 1006, 445/1195; MD nr. 6, 149/320, 609/1345; MD nr. 7, 32-33/98, 129/328, 606/1705, 639/1781; MD nr. 12, 145/323, 154/332, 286/585.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Kamil Kepeci Tasnifi (KK). Cizye Defteri nr. 6491, s.148; KK. Cizye Defteri nr. 3810, s. 113-217.

Topkapı Sarayı Arşivi (TSM). E. 9342/1.

3-Kaynak ve Müracaat Eserler

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, s. 345; V, s. 194.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, II, s. 607.

Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s. 159.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersa'adet 1317, s. 232, 1331, 1436.

4-Makaleler ve Kitaplar

Açıkel, Ali, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatoia: A Case Study of The District (Kazâ) of Tokat (1574-1643)*, Basılmamış doktora tezi, University of Manchester, UK., Manchester 1999, s. 276-282.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 130-139.

- Çetin, Osman, *Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, İstanbul 1990.
- _____, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, İstanbul 1981.
- _____, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994.
- Çolak, Kamil, "İstanbul'da İhtida Hareketleri (XVI. Yüzyıl)", *Osmanlı 4*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 495-505.
- Galip, Eken, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Toplumunda Nüfusun Meslekî Yapılanması: Tokat Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV (İzmir 2000), s. 157
- Köse, Ali, "İhtidâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 21 (İstanbul 2000), s. 554-555.
- _____, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, İstanbul 1997.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Bazı Menakıbnâmelere Göre XIII-XIV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, II (İstanbul 1981), s. 31-42.
- Şeker, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara 1991.
- Şimşirgil, Ahmet, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 48-74.
- Turan, Osman, "Selçuk Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Bellekten*, XI/42 (1947), s. 197-235.
- _____, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980.

EKLER

EK 1: TŞS 61, 13-14/2: Sivas Mutasarrıfı Mehmed Münib Paşa'dan İslâm olacak hıristiyan hakkında vürûd iden emir kaydı

Fahrü'l-emâcid ve'l-ekârim hademe-i devlet-i aliyyeden Tokad kazâsı müdiri rif'atlı efendi zîde mecduhû ve şerâyi'-şîâr Tokad ve Turhal ve Kazâbad ve Artukâbad ve kazâ-i Erba'a ve Karaguş ve Niksar kazâları nûvvâbı mürüvvetlü efendiler zîde ilmuhum ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân müdirân ve mecâlis azâları hamiyetlü ağalar zîde mekâdirühüm ve sâir iş erleri ve kurâ muhtarları bi-ecmi'ihim inhâ olunur ki. Mile-i sâireden bulunanların ihâfe ve ikrâh ile dâire-i âliyye-i İslâmiyete gettülmesi şer'an câiz olmadığı halde taşra mahallerde bunun hilâfî hareket zuhûra gelmekte olarak müste'minândan birine telkîn-i dîn-i mübîn olunacağı vakti elçisinin ve taşra mahallerde ise konsolosunun tercümanı hâzır olması uhûd u şurût-ı mer'iyve icâbından olmasıyla devlet-i âliyye tebâ'sından bir hıristiyan dâhi memleket meclisine celb olunarak orada icrâ etdirilmesi ve müslüman olıcak şahıs genc ise bi-lâ cibr islami kabul ettiğinde anası ve babasının veyahûd gelmiş olan müteallikâtının şüpheleri olmamak için bulundurulmak üzere ba'd-ezîn o makûle mevâddın istimâna taşralarda memleket meclisleri ve Dersa'âdet'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye merkez ve mahal ta'yîn ü tahsis olunması ve şeref-i İslâm ile müşerref olmak için huzûr-ı meclise gelen eşhâsın istintâkıyla bir güne cibr ve ikrâhe mebnî olmayarak mücerred kendü hüsn-i ihtiyâr ve rızâsıyla olduğu tebeyyün eylediği halde telkîn-i imân kılınması husûsuna meşâhir-i ulemâ-yı izâmdan mürekkebe meclis-i muvakkat ile meclis-i meşveret kararı üzere irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî şeref-sudûr buyurulduğu beyân-ı âlîsiyle iktizâsının temâm-ı icrâsına bi'l-i'tinâ ve bu bâbda hilâf-ı rızâ-yı âlî hareket vukû'a gettürülmemesine dikkat olunması husûsu b[â]-emir-nâme-i sâmi-i cenâb-ı sadâret-penâhî savb-ı hâlisânemize emr ü fermân buyurulmuş ve sûret-i irâde-i seniyye nefis-i Sivas'da ulemâ' ve hânedân-ı belde ile sâir icâb idenlere tefhîm ve beyân ve emir-nâme-i sâmi-i mezkûrun birer kıt'a mumzâ sûret-i celîlelerinin isâliyle Sivas eyâletinin hâvî olduğu bi'l-cümle kazâlar meclislerine neşr ü i'lân kılındığı mistillü beherinizin kazânıza birer kıt'a mumzâ sûret-i mergûbeleri dâhi merbûten tisyâr kılınmış olduğu siz ki muhâtabûn-ı mûmâ-ileyhimsüz ma'lûmunuz oldukda işbu buyuruldu-yu hâlisânemizle sûret-i sâmiye-i mergûbenin kazâlarınız sicillât-ı mehâkime ve mecâlis cerîdelerine sebt-i kaydıyla keyfiyet-i irâde-i seniyyenin temâmı ve edâm-i icrâsına bi'l-i'tinâ hiç bir vakitte hilâf-ı hâl ve hareket vukû'a gettürülmemesi vesâir lâzimenin istikmâline kemâliyle i'tinâ ve himmet eylemeniz bâbında divân-ı eyâlet-i Sivas'dan işbu buyuruldu tahrîr ve irsâl olunmuşdur. Bi-mennihi Te'âlâ vusûlünde gerekdür ki ber-mûcib-i buyuruldu amel ü hareket eyliyesüz deyû. Fî 6 N sene [12]66.

EK 2: TOKAT ŞER'İYYE SİCİLLERİNDE TESPİT EDİLEN İHTİDA KAYITLARI LİSTESİ (1772-1897)

Kısaltmalar: E (Erkek), K (Kadın), mh (mahalle), TŞS (Tokat Şer'iyye Sicili)

Sıra No	İkameti	Eski Adı	Eski dini	Milliyeti	Yeni adı	Mesleği	İhtida tarihi	Cinsiyeti (E/K)	TŞS. No
1.	Soğukpınar mh.	Menet bint-i Mühtedi Mehmed	-	-	Raziye	-	1186. Ş. Selh	K	1, 1/4
2.	Hocaahmed mh.	Toros	-	-	Salih	-	1186. C. 5	E	1, 1/1
3.	Debbaghane mh.	Kurbet veled-i Ovannes	-	-	Mustafa	-	1186. B. 8	E	1, 1/3
4.	Horuş mh.	Bogoko veled-i Peidlik	-	-	Salih	-	1186. B. 10	E	1, 1/2
5.	Hocaahmed mh	Artin veled-i Agob	-	-	Mehmed	-	1187. R. 17	E	1, 1/6
6.	Erzurum	Artin veled-i Medkob	-	-	Mehmed	-	1186. Ra. 21	E	1, 1/5
7.	Hocaahmed mh.	Mühtedi Fatma bint-i Abdullah	-	-	Fatma binti Abdullah	-	1210. B. 21	K	2, 1/2
8.	Mihmadhacib mh.	Agob veled-i Ohan	-	-	Osman	-	1211. B. 27	K	2, 1/11
9.	Dere mh	Artin veled-i Kazir	-	-	Mehmed	-	[1212]	E	3, 1/3
1	Erzurum	Ovannes veled-i Gerdos	-	-	Mehmed	-	1212. C. 6	K	3, 1/1
1	Hocaahmed mh	Nazlar bint-i Manas	Hiristi yan	-	Fatma	-	1213	K	3, 1/4
1	Erzurum	Ovannes	Hiristi yan	-	Mustafa	-	1213. L. 27	E	4, 201/3
1	Malikdanişmend mh.	Arakil veled-i Ağabek	-	-	Mustafa	-	1214. M. Gr.	E	4, 201/4
1	Dere mh.	Maryem bint-i Haçador	-	-	Fatma	-	1214. M. 5	K	4, 201/5
1	Yazıcık mh.	Meryem	-	-	Mihri	-	1213. Ş. 9	K	4, 201/1
1	Sarıgüllük mh.	Ohan veled-i Agob	Hiristi yan	-	Mehmed	-	1213. L. 11	E/Sagır	4, 201/2
1	İzmir-Hocaahmed	Kirkor veled-i Giderik	-	-	Abdullah	-	1214. L. 11	E	5, 204/3
1	Yazıcık mh.	Anna	Hiristi yan	-	Fatma	-	1214. Ş. 21	K	5, 204/2
1	Rüstem Çelebi mh.	Arotin veled-i Karabit	-	-	Mehmed	-	1215. Ra. Gr.	E	6, 1/1
2.	Dere mh.	Ohanes veled-i Gök	-	-	Ali	-	1215. L. 9	E	6, 1/3

2	Erzurum	Ohannes veled-i Kirkor	-	-	Silik, okunamadı	-	1215. Z. 17	E	6, 1/4
2	Mehmed Paşa mh	Kuzman veled-i ...	-	-	Mehmed	-	1215. R. 9	E	6, 1/2
2	Ankara mh.	Anna bint-i (boş)	-	Ermeni	Fatma	-	1216 N ...	K	7, 1/2
2	-	Mihail veled-i Kirkor	-	-	Mehmed	-	1217 L. Gr.	E (18 yaşında)	8, 1/1
Sıra No	İkameti	Eski Adı	Eski dini	Milliyeti	Yeni adı	Mesleği	İhtida tarihi	Cinsiyeti (E/K)	TŞS. No
2	Erzurum	Haçador veled-i Hacı	-	-	Mehmed	-	1217 Z. Gr.	E	8, 1/3
2	Karahisar	Kirkor veled-i Kirkos	Hiristi yan	-	Mehmed	-	1218 Ş. 29	E	8, 1/4
2	Kabemescidi mh.	Maryem bint-i Dülger Kirkor	-	-	Âişe	-	1223 Ra. 27	K	11, 192/1
2	İçnesu mh.	Gülmüşgerdan zimmînin kızı	-	-	Âişe	-	1226 S. 27	K	13, 1/8
2	Sarıgüllük mh.	Kazgancı zimmînin kızı Birâb	-	-	Fatma	-	1225 Ra. 18	K	13, 1/3
3	İçnesu mh.	Nakuk	-	-	Âişe	-	1226 S. 23	K-sagire	14, 2/1
3	Cami-i kebir mh.	Bağdadlı Maryem	-	-	Fatma	-	1226 Ş. 5	K. ke bire	14, 2/2
3	Erzurum	İnce	-	-	Hasan	-	1227 L. 11	E	16, 159/4
3	Kabemescidi mh	Agob	-	-	Abdullah	-	1229 S. 25	E	17, 1/8
3	Kayseri	Osib	-	-	Silik,okuna madi	-	1228 Ş. 6	E	17, 190/3
3	Kars	Serkis	-	-	Mehmed	-	1228 B. 22	E	17, 190/2
3	Veled Gaybi mh.	Anna	-	-	Rukiyye	-	1228 Ra. 10	K	17, 1/1
3	Erzurum	Arut	-	-	Mehmed	-	1229 Ca 23	E	18, 2/2
3	Dere mh.	Harabeni veled-i Kuşyaz	Hiristi yan	-	Mehmed	-	1229 R. 24	E	18, 2/1
3	İçnesu mh.	Haçek veled-i İstefan	-	-	Mehmed	-	1229 Za. 27	E	19, 1/7
4	Kazabad-Biskincik	Karabit veled-i Mendes	-	-	Hüseyin	-	1229 Za. 2	E	19, 1/8
4	Kaya mh.	Migirdiç Veled	-	-	Ahmed	-	1230 Ra. 12	E	19, 1/9

Sıra No	İkameti	Eski dini	Milliyeti	Yeni adı	Mesleği	İhtida tarihi	Cinsiyeti (E/K)	TŞS. No
4	Dere mh.	Hıristiyan	Ermeni	Hatice	-	1234 S. 23	K	23, 1/2
4	Ayıntab	-	-	İbrahim	-	1233 Z. 17	E	23, 119/1
4	Cedit mh.	Hıristiyan	-	Fatma	-	1237 L. 25	K	27, 193/8
4	Kazabad-Ghrell	-	-	Mehmed	-	1238 M. 7	E	27, 1/8
4	Dere mh.	-	-	-	-	1239 S 16	E	28, 228/6
5	Kazabad-Endiz	-	-	Süleyman	-	1239 L. 11	E	29, 1/3
5	Şücaeddin mh.	-	-	Aişe	-	1240 Za. 29	K	29, 1/7
5	Hoca Ahmed mh.	Hıristiyan	-	Fatma	-	1241 Ş. 10	K	29, 238/2
5	Hoca Ahmed mh.	-	-	Hatice	-	1243 M 12	K	30, 1/9
5	Kepeciler mh.	-	-	Mehmed	-	1242 R. 7	E-Oğlan	30, 191/3
5	Kepeciler mh.	-	-	Şerife	-	1242 R. 7	K-Kız	30, 191/3
5	İkameti	Eski dini	Milliyeti	Yeni adı	Mesleği	İhtida tarihi	Cinsiyeti (E/K)	TŞS. No
5	Diyarbakir	-	-	Mehmed	-	1243 Ş 11	E	32, 178/3
5	Şücaeddin mh.	-	-	Fatma	-	1244 N Gr	K	34, 2/8
5	Akdegirmen-i Müslim mh	-	-	Şerife	-	1245 R 25	K	34, 2/10
5	Van	-	-	Mehmed	-	1245 M 27	E	35, 201/1
6	Meydan-i Müslim mh.	Hıristiyan	-	Şerife Dudu	-	1248 R 12	K	38, 2/2
6	Kabemescidi mh	-	Rum	Şakire	-	1264 R. 5	K	59, 322/2
6	Cedit mh	Katolik	-	Atika Hatun	-	1263 Ca 7	K	59, 323/3
6	Bozok-Kaya mh.	Hıristiyan	Ermeni	Fatma	-	1264 M 15	K	59, 323/5
6	Gürün-İçnesu mh	-	-	Mehmed	-	1263 B 19	E (15 yaşında)	59, 322/1
6	Yahudiyan mh	Yahud i	Yahudi	Şerife	-	1264 Ca 22	K	59, 325/4

-192- Ser'iyye Sicillerine Göre Tokat'ta İhtida Hareketleri (1772-1897)

6	Arabkir-Kemisa mh	Bedros b. Miras	-	Ermeni	-	-	1279 L 17	E	70, 220/1
6	Cami-i kebir mh	-	-	-	Hamide	-	1295 Ca 19	K	79, 2/3
6	Trabzon-Çilehane mh	Manuk veled-i Danilyan Boğos	-	Ermeni	Mehmed Naci	-	1314 Za 11	E	89, 117/1

ABSTRACT

In this article, the conversion events in Tokat between the years of 1772-1897 have been taken up based on the court registers of that period. The total 68 conversion records in these court registers have been examined analytically under such sub-titles as cliché forms of conversion records, distribution of converts by year and month, converts in terms of their previous religions, names used by converts, reasons for conversion, and aids provided for converts. It has been seen that the most of the conversion records registered in court registers usually in the form of "judicial decision for conversion" took place during the period of 1798-1847 and in the months of Rebiülevvel and Şevval. It has been understood that the converts were Armenian, Greek and Jewish in terms of their nationalities and that they lived in the total 24 quarters of Tokat. It has been found that the converts who became Muslim leaving mostly Christianity immediately adopted Islamic names and usually used such names as Mehmed and Fatıma. Both State, and persons and pious Islamic foundations provided various kind of aids for the converts embracing Islam with the effects of psychological and social-cultural factors.